

Eesti esimene majanduslik iseseisvumine

Jaak Valge: Lahtirakendamine. Eesti Vabariigi majanduse stabiliseerimine 1918–1924. Rahvusarhiiv. Tallinn, 2003. 440 lk.

Esimese maailmasõja tulemus oli esmajoonel Euroopa poliitilise maastiku radikaalne ümberkujunemine. Kolme suure dünastia-impeeriumi – Romanovite Venemaa, Habsburgide Austria-Ungari ja Ottomanide Türgi – lagunemine ja sõjale järgnenud rahvusvaheliste rahulepingutega maksvusele pääsenud printsipaalide rahvaste enesemääramisõigusest tõid Euroopa kaardile kümmekond uut riiki. Nende irdumine suuremast ajaloolisest sundkooslusest lõi tõelised eeldused rahvusliku omariikluse loomiseks, tõi aga endaga kaasa ka rea tõsisemaid probleeme, eriti rahvamajanduse ja riigifinantside sektoris. Paljude uute riikide majandus oli varem täielikult integreeritud valitseva suurriigi majanduskorraldusse, mistõttu tuli nüüd ühiskondlik tootmine ümber organiseerida ja orienteerida kaubandus uutele turgudele. See keerukas ja valuline protsess meenutab põhimõtteliselt sedasama olukorda, mis tekkis Nõukogude Liidu ja idabloki kokkuvarisemisel 1990. aastate algul.

Jaak Valge uurimus käsitleb Eesti riiklikku majanduspoliitikat aastatel 1918–1924, pearõhuga rahanduspoliitikal, aga mõnevõrra ka majandusarengul endal. Aine on struktureeritud kuude kronoloogilis-temaatilisse peatükki koos uurimisobjekti täpsustava sissejuhatuse ning üldistava ja arutleva kokkuvõttega.

Sissejuhatavalt tutvustab autor olulist teaduskirjandust, nii tugeva teoreetilise kallakuga rahvusvahelisi kui ka Eesti olusid käsitlevaid töid. Viimaste puhul on tegemist peamiselt Eesti majandust ja majanduspoliitikat käsitlevate empiiriliste töödega, sest spetsiifiliselt teoreetilised uuringud rahanduspoliitikast ja majanduslikust stabiliseerimisest, mis on Valge töös kesksel kohal, Eesti kohta tegelikult puuduvad. Samas täpsustab autor uuringu probleemiasetusi ja seab oma peamiseks ülesandeks kirjeldada, analüüsida ning selgitada noore Eesti Vabariigi majanduslikku iseseisvumist ja stabiliseerumist. Sealjuures peab ta oluliseks vaadelda stabiliseerumismudelite kujunemist

eri riikides ning rahapoliitika tähtsust majanduse püsiva seisundini jõudmisel. Kasutatud allikmaterjali tutvustab autor suure asjatundlikkuse ja nüansseeritusega, kusjuures eri allikagrupid saavad kindla hinnangu nende olemasolu, ligipääsetavuse, tendentslikkuse ja üldise usaldusväärsuse kohta.

Avapeatükis fikseerib autor oma uurimisobjekti tagapõhja ja lähtepunkte, täpsemalt Euroopa riikide majandusprobleeme ja stabiliseerimispoliitikat enne ja pärast Esimest maailmasõda ning arengut Eestis selle taustal. Huvitava konstateeringu teeb autor Eesti majandustaseme kohta veel Tsaari-Venemaa koosluses, mida varem ei ole keegi määratlenud. Selle kohaselt kuulus Eesti koos Soome, Läti ja Leeduga kolmandasse gruppi neljast, aga siiski oli ta eespool Balkani riike, Portugali ja Venemaad. Esimene maailmasõda laastas suuresti paljude riikide majandust. Sõjakaotused olid suured ka Eestis, suuremad kui Euroopas keskmiselt. Ometi oli veelgi raskem olukord Lätis, kus sõjakaotused olid suhteliselt suuremad kui kusagil mujal.

Kahes järgnevas peatükis käsitleb autor Eesti majanduselu vabariigi esimestel aastatel. Seda mõjutasid ja iseloomustasid suuresti Vabadussõjast tulenenud vajadused. Kõige pakilisem probleem oli tootlustuskriisi lahendamine. Põllumajandustoodang oli järsult langenud ja olukorda raskendas veelgi asjaolu, et lahkuvad Saksa väed olid lepinguvastaselt kaasa viinud suurema osa kohalikest toidu- ja kaubata-gavaradest. Kriisiolukord tegi Eesti sõltuvaks abisaadetistest välismaalt ja välislaenudest, sest riigikassasse ei laekunud küllaldaselt raha.

Sellele lisaks oli rahandus kaootilises seisus. Kuni Eestis puudus veel oma raha, olid käibel mitmed välisvaluutad, mis muidugi raskendas riiklikku rahapoliitikat. Alles 1919. aasta kevadel tulid ringlusse esimesed Eesti margad kui ainsad seaduslikud maksevahendid. Sellega ühenduses asutati ka Eesti Pank, millest sai Eesti rahapoliitika kujundaja ja tähtsaim täidesaatev organ. Mõni kuu hiljem loodi ka suurte volitustega riiklik majandusnõukogu, millest pidi saama riigi üldise majanduspoliitika mõjuvõimas nõuandja vabariigi valitsusele, kuid mis kujunes peamiselt äriühingute huvide esindajaks.

Erilise probleemideringi moodustasid 1920. aastal Nõukogude Venemaaga sõlmitud rahulepingus fikseeritud majandusküsimused. Tunnuim neist oli säte, mille kohaselt Eesti pidi saama Venemaalt 15 miljonit kuldrubla võrdelise osana endise Vene impeeriumi kullavarudest.

Summa maksti ka välja, ent selle kasutamise suhtes tekkisid hiljem teravad erimeelsused Eesti poliitilistes ringkondades. Suuri summasid töid Eestisse kaasa ka umbes 40 000 eesti optanti, olgugi et töönaoliselt kaugelt suurem osa nende varandusest jäi Venemaale sekvestri alla. Peale selle pandi suuri lootusi rahulepingus Eestile lubatud ulatuslikele metsakontsessioonidele Venemaal, mis aga jäid Vene poole hilisema vastuseisu tõttu realiseerimata. Mõningane tähendus Eesti ja Venemaa majandussuhtes oli ka piirikaubandusel, mis oli peamiselt eraettevõtluse käes.

Tartu rahu – uue Nõukogude Venemaa esimene rahuleping – löi eeldused selleks, et Eestist sai 1920. aastate algul tähtsaim transiitliini tööstus- ja toidukaupade importimiseks läänest Venemaale. Samal ajal kujunes Tallinn Nõukogude Venemaa valuutaoperatsioonide keskuseks, s.t. Vene kulla puhtaks läänevaluutaks pesemise suureks pajaks, mis meelitas sinna suure hulga rahvusvahelisi aferiste. Eesti tähtsust Venemaa väliskaubandusele neil aastail tunnistas seegi fakt, et juba 1920. aasta augustis seati Tallinnas sisse mitmekümneliikmeline, suurte ülesannete ja laialdaste volitustega Nõukogude Kaubandusdelegatsioon. See organ hakkas hiljem mängima tähtsat rolli ka Eesti sisepoliitikas.

Nõukogude Venemaa kullavahetuse Eesti poolseteks äripartneriteks olid peamiselt pangad – Scheel ja Co, Pung ja Co, Harju Pank –, aga ka Eesti Pank. Vahenduse eest makstud tasu oli ajuti kuni 20% ja aastail 1920–1922 Eestisse jäänud vahendussummasid võib arvestada ühtekokku kuni 50 miljonile kuldrubla – summa, mis ületas oma väärtuselt kogu Eesti suurtööstuse netotoodangu neil aastail. Vene kulla vahenduselt, millega tegeles üsnagi kitsas ringkond ärimehi ja poliitikuid, teenis Eesti riik ligemale 30 miljonit kuldrubla, kuna ülejäänu jaotus erapankade ja äriemeeste vahel. Kui bolševike kuld 1922. aasta lõpuks otsa sai, kadus ka Eesti eelisseisund Venemaa valuutavahenduses. Samal ajal langes märgatavalt ka Eesti ja Venemaa vaheline majanduslik-kaubanduslik aktiivsus.

Kui kõige pakilisemad majandusprobleemid olid mingil moel lahendatud, tuli algust teha majanduselu pikemaajalise planeerimisega, mida autor käsitleb kahes järgmises peatükis. Eesti majanduspoliitikat kujundas kitsas ringkond poliitikuid erinevatest valitsustest, kuna Riigikogu ja ta Rahaasjanduse Komisjon selles tegevuses tegelikult ei toiminud. Keskne kuju

Eesti majanduspoliitikas 1920. aastail, ja poliitika üldse, oli mitmekordne riigivanem Konstantin Päts, kes peale selle oli ka Tallinna Börsikomitee esimees ja Eesti-Vene Kaubanduskoja esimees. Üheks Pätsu lähemaks kaastööliseks oli mitmekordne valitsusliige ja Eesti Panga direktor Georg Westel.

Majanduselu arendamisel oli tähtis positsioon Eesti Pangal kui finantseerimiskeskusel. Panga laenupoliitikat iseloomustas esimestel aastatel suund finantseerida tööstust, kus laenusajate hulgas domineerisid tsariaegsed suurettevõtted. Põllumajandus oli seevastu tugevasti alatahtsustatud, saades vaid 5% kõigist laenudest. Pätsi valitsuse ametisseastumisega 1921. aasta algul hakkas pank hulgaliselt garanteerima ka väiksemate äriettevõtete laenuaotlusi. See äärmiselt liberaalne laenupoliitika viis selleni, et juba 1922. aasta lõpuks oli välja laenatud ligi viis korda rohkem, kui pangas oli raha.

Eesti Panga suuremate laenusajate hulgas oli rida suurettevõtteid ja erapanku. Suuruselt kolmas laenusaja oli Harju Pank, kelle omanikeringi kuulusid muu hulgas Konstantin Päts ja Johan Laidoner, kes olid aktsionärideks veel mitmes teises äriettevõttes. Harju Panga majanduslik tegevus käis allamäge ja see kuulutati 1925. aastal pankrotis olevaks, olles Eesti Pangale võlgu 110 miljonit marka. Ka rida teisi suuri laenusajaid, kelle taga olid enamasti Venemaaga äritsevad ringkonnad, tabas majanduslik kollaps, mistõttu Eesti Pank ise asetati tõsiste probleemide ette.

Olukorra tõsidus tõi asja Riigikogus arutusele aastavahetusel 1923/1924, kui tööerakondlane Otto Strandman kritiseeris teravalt Eesti Panga laenupoliitikat ja seega ka Pätsi valitsust. See käivitas omakorda sündmustiku, mille käigus selgus, et Eesti Panga kullatagavarad olid volitusteta ja täpsemalt dokumenteerimata ära kulutatud. Ähvardav riiklik pankrot viis sisepoliitilise kriisini, kui valitsust, milles domineerisid põllumeestekogud, ründasid peamiselt tööerakondlased ja sotsiaaldemokraadid. Kriitika viis lõpuks Pätsi valitsuse lahkumiseni märtsis 1924.

Uues valitsuses sai rahaministriks Strandman, see tähistas järsku murrangut vabariigi majanduspoliitikas. Viidi läbi rida reforme. Eesti Panga laenupoliitika toimus näiteks selge muutus. Selle asemel, et finantseerida tsariaegseid suurtööstusi, kellel ei olnud enam vajalikku turgu, suurendati toetusi põllumajandusele. Võeti üldine suund krediitide piiramisele. Majanduskriisi sõlmküsümuseks kujunes siiski raha stabiliseerimine. See toimus võlga-

de valoriseerimise teel, mille soovitud tulemuks oli marga kursi kinnistamine 15–20-prot-sendilisele kõrgendatud tasandile, vältimatuks tagajärjeks aga ka majanduskasvu pidurdumine. Kõik need reformid, mille sihiks oli kogu Eesti majanduse vitaliseerimine, töid aga endaga kaasa üliterava poliitilise võitluse Riigikogus, kus opositsioon – peamiselt Põllumeestekogude poolt – kritiseeris ägedalt valitsuse majanduspoliitikat.

1920. aastate Eesti kõige tähtsamaks sotsiaalpoliitiliseks uuenduseks oli arusaadavalt maareform. Riigi majanduspoliitikaga, mis on Jaak Valge uurimuse peaobjekt, oli maareform ainult nõrgalt seotud. Tähtsamaks asjaoluks oli siin Strandmani uus, põllumajandust soosiv laenupoliitika, mis aitas leevendada teravat kapitalipuudust uute talude ülesehitamisel. See oli ka aluseks põllumajanduse kogutoodangu kasvule 1920. aastate teisel poolel.

Ülalvisandatud arengu taustal tõstab autor esile mitmeid nähtusi, huvigruppe ja struktuurilisi eeltingimusi, mille tähendust Eesti majanduspoliitika kujundamisel ta problematiseerib ja analüüsib. Need käsitlused kätkevad ka kõnesoleva uurimuse tähtsamaid tulemusi.

Ulatusliku statistilise materjali põhjal on autor esimesena püüdnud määratlada Eesti majandusaset vabariigi algaastail rahvusvahelises kontekstis. Sealjuures kasutab ta kriteeriumidena stabiliseerimispoliitika tulemuslikkust ja majanduskasvu võrdluses teiste riikidega. Eesti kuulus halbade eeltingimustega riikide gruppi, seda seisukorda tugevdasid juhtivate poliitikute puudulikud kogemused majanduspoliitikas ja sellest tulenevalt alaline improviseerimine. Autori üldhinnang on, et Vabadussõja-aegset majanduspoliitikat tuleb kõigile raskustele vaatamata näha valdavalt positiivsena, sest kui aastatel 1920–1923 võimul olnud valitsuste poliitikat iseloomustasid ebaõnnestunud katsed restaureerida ennesõjaaegseid majandussidemeid Venemaaga ja äriühingondade kasvav mõjuvõim Eesti majanduspoliitika üle, siis 1924. aasta majanduspoliitiline murrang oli majanduselu stabiliseerimisel hädavajalik. Andes oma hinnanguid Eesti majanduspoliitikale, arutleb autor ka alternatiivlahendusi, mis omakorda annab tema tulemustele suuremat pädevust.

Uurimistööd iseloomustab üldiselt tugev kvantitatiivne materjali läbitöötamine, selle tulemusel on esitatud suures hulgas tabelites. See tagab autori väidete ja oletuste paikapidavuse eriti siis, kui tegu on puuduliku või raskelttöl-

gendatava materjaliga. Heaks näiteks on siin tema arvustused 1920. aastate algul Venemaalt erinevatel viisidel Eestisse laekunud summade väärtuse ja kasutamise kohta, mida käsitletakse siin jälle esmakordselt Eesti ajaloo teaduses.

Sisepoliitilisi vastuolusid Eesti majanduspoliitikas vabariigi algaastail on seni nähtud peamiselt suurtööstuse ja põllumajanduse huvide ristumisena. Valge uurimus nüansseerib seda pilti oluliselt. Tema arvamust mööda oli peamine vastuolu ida ja lääne orientatsioonis, s.t. nende vahel, kes tahtsid jätkata tihedat majanduslikku koostööd Venemaaga, olles samal ajal sillaks Venemaa ja lääneriikide kaubanduses, ja nende vahel, kes soovisid täielikult vabane da majanduslikust sõltuvusest Venemaast ja suunata Eesti väliskaubandussidemed läände. Autori seisukoha poolt räägib asjaolu, et agraarprogrammiga toetasid põllumeestekogud 1920. aastate algul suurtööstuslikku orientatsiooni, mis ju samal ajal oli ka idaorientatsioon.

Väga tähtsat osa Eesti majanduselus mängisid poliitikute ja äri meeste huvigrupid; väga tihti olid juhtivad poliitikud samal ajal äri mehed. Eriti märgatav oli riigifinantseerimise ja eraäride ühtesulamine aastail 1921–1924, seega peamiselt Pätsi valitsuse ajal. Eesti Panga laenu poliitika näitab seda seotust selgelt.

Suuri laene saanud ettevõtete omanikud moodustasid poliitikute ja äri meeste mõjuvõim sa grupeeringu, mille eesotsas oli Päts ja kuhu kuulusid ka J. Laidoner, G. Westel, M. Jaakson, M. Pung ja vennad Puhkid. Grupeeringu kontrollis Harju Panka ja selle konsortsiumit, mis hõlmas kümnekonda suuremat ja väiksemat ettevõtet ja panku. Need olid saanud laenu ühtekokku 800 miljoni marga ulatuses, mis moodustas ligemale 40% paarikümne suurema laenaja kogusummast. Peale selle olid mitmed grupeeringu liikmed saanud isiklikke laene miljonites markades. Suurte laenuvõtjatena ei olnud nad muidugi huvitatud Eesti marga hädavajalikkuse stabiliseerimisest, vaid hoopis kasvavast inflatsioonist, mis oleks nende tegelikke võlgu oluliselt vähendanud. See hoiak, mis seadis erahuvide kõrgemale riiklikest vajadustest, avaldus selgelt näiteks Riigikogus peetud majanduspoliitilistes vaidlustes. Kambameeste näpud olid seega sügaval riiklikus meepurgis – nähtus, mis pole tundmatu ka tänases Eestis.

Autor suhtub väga kriitiliselt Pätsi majanduspoliitilise tegevusse aastail 1921–1924, pan nes talle süüks järgmist: Päts soosis järjekindlalt enda ja oma grupikaaslaste erahuvisid riigikassa kulul, ta ei lasknud olulisi majanduskü-

simusi otsustada koalitsioonivalitsustes ega Riigikogu komisjonides, vaid otsused tehti kitsas ringis, vältides niiviisi demokraatlikke otsustamismehhanisme, ja ta varjas Eesti Panga laenupoliitikat avalikkuse eest; peale selle ei olnud Päts ei võimeline ega huvitatud Eesti kriisilukorras majanduselu stabiliseerima. Ka leiab autor olevat märkimisväärse, et majandusraskustesse langenud Harju Pank, mille asutaja ja omanik Päts oli, võttis 1924. aastal enamuspartneriks panga omanikeri ühe Nõukogude Venemaa variettevõtte, mille juhiks oli tuntud rahvusvaheline aferist, ameeriklane Arnold Hammer, mees, kelle kohta on öeldud, et tal oli isiklik võti Kremlesse. Seoses Pätsi motiividega Eesti Panga tühjakslaenamisel mainib autor ühe võimalusena tollal üldiselt teada olnud arvamust, mille kohaselt mitmetel suuräri meestel ja tipp-poliitikutel puudus usk iseseisva Eesti tulevikku, ja et siis oli parem juhtida ühiskondlikku varandust õigeaegselt erakätesse. Siinjuures on tähtis konstateerida, et autori kohati üsnagi terav kriitika Pätsi tegevuse suhtes ei juhindu soovist tuntud isiku kulul kõmukõdi tekitada, vaid ta seisukohad on dokumentaalselt põhjendatud ja moodustavad tegelikult vastused uurimistöö sissejuhatuses püstitatud üldistele probleemiasetustele. Muide, ühenduses Pätsi Vene-orientatsiooniga tekib lõpuks veel paratamatult küsimus, kuivõrd sellel oli mingi seos tema silmapaistvalt "leebe" kohtlemisega Nõukogude Liidu võimude poolt pärast Eesti okupeerimist 1940. aastal, võrreldes paljude teiste Eesti poliitikute ja ühiskonnategelastega. See küsimus jääb aga väljapoole Valge poolt käsitletud problemaatikat.

Kui Päts on loo "paha poiss", siis Otto Strandman on selle kangelane. Tema ei olnud segatud Eesti Panga selektiivsesse laenupoliitikasse ega ka teistesse mahhinatsioonidesse riigi rahaga. Strandman oli Pätsi majanduspoliitika esimene kaalukas kriitik ja tema käivitas riiklike kullatagavarade kulutamise avalikuks tuleku protsessi. Kui Pätsi valitsus kukkus, võttis ta karilejooksnud riigifinantside rekonstrueerimise enda peale ning viis kindlakäeliselt läbi rahareformi ja majandusliku stabiliseerimise. Sellega ei olnud muidugi veel kõik probleemid lahendatud, aga riigifinantsid olid vähemalt lähemaks tulevikuks saneeritud.

Raamatu lõpupeatükis võtab autor oma tulemused kokku ja vastandab need senise seisuga historiograafias, tõmbab arengujooni 1930. aastatesse ja visandab uusi probleeme edasiteks uuringuteks.

Ülalpool on juba mainitud uurimuse mitmeid olulisi tulemusi. Uurimistöö kohta võib veel üldiselt öelda järgmist. Uurimistööde arvustused seavad harva kriitikasihiku käsitletud ainevaldkonnale. Justnagu oleksid kõik teemad ühevõrra tähtsad. Seda nad muidugi ei ole. Valge poolt valitud uurimisvaldkond on oluline, teaduslikult huvitav ja varem napilt käsitlemist leidnud. Eesti majanduslik iseseisvumine – lahtirakendamine Venemaast – moodustab koos eelnenud poliitilise iseseisvumisega kolmanda ja viimase faasi eesti rahva ajaloo kõige tähtsamast perioodist, nimelt vana eesti rahva moodsaks rahvuseks kujunemise protsessist (1850–1940).

Autori probleemiasetused on distinktsed ja juhinduvad asjakohastest teoreetilistest põhi-eeldustest. Uurimistöö empiiriline osa põhineb ulatuslikul arhiivimaterjalil – muu hulgas ka Venemaa fondidest –, mida uurija on töödelnud allikakriitilise akuraatsusega. Suhe referaadi ja analüüsi vahel on optimaalne. Uurimuse tulemused on selgelt sõnastatud ja hinnangud veenvalt põhjendatud. Erilise dimensiooni annab uurimistööle Eesti olukorra ja sündmustiku vaatlus rahvusvahelisel taustal, nende seostatus Euroopa arenguga tervikuna. Autori kirjaviis on üheaegselt teaduslikult nüansseeritud, pedagoogiliselt selge ja lugejasõbralik. Karakterite tõetruudus on usutavalt kujundatud ja sündmuste dünaamika kõitvalt esitatud. Ühesõnaga, uurimistöö, mis jääb Eesti ajalooteaduse raudvarasse.

Kui üldse öelda midagi kriitilist, siis võib-olla seda, et autor on kohati ülearu detailselt refereerinud pea kõiki sõnavõtte Riigikogu majanduspoliitilistes arutlustes. Samas annab see aga hea pildi Eesti seadusandvas kogus valitse nud seisukohtadest ühes riigifinantsidele saatuslikus olukorras.

Lõpuks ei saa mainimata jätta mõtteid, mis paratamatult tekivad Jaak Valge uurimistöö lugemisel ja mis seostavad töö peateema – lahtirakendamine – Eesti praeguse olukorraga. Alles me elasime üle teise lahtirakendamise ja juba ootab ees uus etterakendamine, seekord Brüsseli tõlla ette, mis oma efektiivsusest ja nõudlikkusest Moskva *lamavoi* omast maha ei jää. Nii et head sõitu! Ja kui vanker peaks kraavi minema, eks siis rakendagem end jälle lahti ja nautigem omaette vabalt veeremist – meil on ju kahekordne kogemus juba olemas.

Aleksander Loit